

ДОРАДЧА ДЕМОКРАТІЯ: МОДЕРНІЗАЦІЯ ЧИ КРИЗА НАРОДОВЛАДДЯ?

Волошенюк О.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри фундаментальних

та юридичних дисциплін факультету №6

Харківського національного університету внутрішніх справ

e-mail: voloshenyuk1966@gmail.com

orcid: <http://orcid.org/0000-0001-8978-0645>

Волошенюк О.В., Дорадча демократія: модернізація чи криза народовладдя?

Дана стаття присвячена дослідженню переваг і недоліків моделі дорадчої (деліберативної) демократії. Розкрито її базові положення, охарактеризовано вклад у її розвиток Дж. Бессета, Ю. Габермаса, Дж. Коена, Р. Даля, Дж. Фішкіна. Встановлено, що модель дорадчої демократії пропонує інструменти активної участі населення в обговоренні важливих політичних питань у період між виборами. При обговоренні проблемних питань право голосу отримують всі, на кого впливають рішення публічної влади (принцип пайової участі). При цьому діалог має бути вільним, рівним, аргументованим та спрямованим на досягнення консенсусу.

Висвітлено основні проблемні моменти дорадчої демократії, серед яких – складність досягнення загального консенсусу у соціально неоднорідному суспільстві, нівелювання важливих соціальних відмінностей в процесі досягнення компромісу, невідповідність громадян до раціонального діалогу, наявність культурних бар'єрів при впровадженні дорадчих процедур у незахідних державах. Розглянуто форми і методи неформальної участі громадян у обговоренні політичних питань у США, а також у Німеччині, Іспанії, Бельгії, Ісландії, Польщі та інших європейських державах. Акцентовано увагу на тому, що використання дорадчих процедур у світі характеризується різноманітністю деліберативного інструментарію і широтою сфер його застосування: від вирішення проблем освіти та екології, медицини і місцевого бюджету до прийняття нової конституції.

Встановлено, що концепція деліберативної демократії враховує як негативні реалії (відчуження політичної влади від суспільства, низький рівень довіри населення до політичної еліти), так і позитивні здобутки сьогодення (ідея «доброго врядування», розвиток інформаційних технологій, ідеологічний і правовий плюралізм). Зважаючи на це, зроблено висновок, що модель дорадчої демократії є перспективною спробою модернізації народовладдя в сучасному світі, переосмислення демократичних засад організації влади, адаптації класичної теорії демократії до сучасних потреб і викликів часу.

Ключові слова: демократія, моделі демократії, дорадча демократія, дорадчі процедури, плюралізм, модернізація

Voloshenyuk O.V., Deliberative democracy: modernization or crisis of democracy?

This article is devoted to the advantages and disadvantages of the model of advisory (deliberative) democracy. Its basic provisions are revealed, the contribution to its development of J. Besset, J. Habermas, J. Cohen, R. Dahl, J. Fishkin is characterized. It has been established that the model of advisory democracy offers tools for active participation of the population in the discussion of important political issues in the period between elections. When discussing problematic issues, the right to vote is given to all those who are influenced by the decisions of public authorities (the principle of equity participation). At the same time, the dialogue should be free, equal, reasoned and aimed at reaching consensus.

The main problems of deliberative democracy are highlighted, including the difficulty of reaching a general consensus in a socially heterogeneous society, leveling important social differences in the process of compromise, unpreparedness of citizens for a rational dialogue, the presence of cultural barriers in implementing advisory procedures in non-Western countries. Forms and methods of informal participation of citizens in the discussion of political issues in the United States, as well as in Germany, Spain, Belgium, Iceland, Poland and other European countries

are considered. Emphasis is placed on the fact that the use of advisory procedures in the world is characterized by a variety of deliberative tools and the breadth of its application: from solving problems of education and ecology, medicine and the local budget to the adoption of a new constitution.

It is established that the concept of deliberative democracy takes into account both negative realities (alienation of political power from society, low level of public confidence in the political elite) and positive achievements of today (the idea of “good governance”, information technology, ideological and legal pluralism). In view of this, it is concluded that the model of advisory democracy is a promising attempt to modernize democracy in the modern world, rethink the democratic principles of government, adapt the classical theory of democracy to modern needs and challenges.

Key words: democracy, models of democracy, deliberative democracy, deliberative procedures, pluralism, modernization

Постановка проблеми. Демократія, демократичний режим, демократична держава – ці терміни вже давно займають чільне місце у понятійно-категоріальному апараті політичної та юридичної науки. Попри те, що жодна форма організації влади в суспільстві не позбавлена певних недоліків, демократія протягом історичного розвитку набула вигляду своєрідної матриці, через призму якої оцінюється ефективність функціонування державних органів, якість взаємодії держави і громадянського суспільства, визначається ступінь цивілізованості соціуму. Про авторитет концепту демократії свідчить, зокрема, той факт, що навіть деспотичні режими на офіційному конституційно-правовому рівні намагаються приховати реалії політичного життя за демократичним фасадом. За словами Н.А. Латигіної, демократія надає ауру легітимності сучасному політичному життю: закони, правила і політичні курси вважаються виправданими, коли вони є демократичними [1, с. 242].

Разом з тим, реалії суспільно-політичного життя вимагають переосмислення демократичних засад організації влади, постійної адаптації класичної теорії демократії до сучасних потреб і викликів часу. Підтвердженням цієї тези є наявне у сучасних наукових розвідках обґрунтування консенсуальної, плюралістичної, плебісцитарної, елітарної, партиципаторної та інших моделей демократії. Залежно від кута зору, така різнобарвність може оцінюватися як криза народовладдя або, навпаки, як гнучкість демократичної матриці, її здатність пристосовуватися до новітніх вимог. У зв'язку з цим, вбачається корисним розкриття особливостей трансформації демократичних механізмів владарювання на прикладі моделі дорадчої демократії.

Стан опрацювання проблеми. Питанням удосконалення демократичних механізмів політичної участі громадян у державних справах останні десятиліття приділяють значну увагу як зарубіжні, так і вітчизняні науковці. Зокрема, проблематику впливу глобалізації та інформатизації на розвиток демократії досліджують Л. Даймонд, М. Сендел, В. Хорос та ін. Ідеї космополітичної демократії розвивають Д. Гольдблат, А. Мак Гру, І. Перратон. А. Колодій, Ю. Кужелюк, В. Марченко аналізують шляхи демократичних трансформацій у перехідних режимах сучасності. М. Постер запропонував модель кібердемократії, Т. Панченко акцентує увагу на перевагах субсидіарної демократії. Що стосується моделі дорадчої (деліберативної) демократії, то її яскравими представниками є Б. Акерман, Дж. Бессет, Ю. Габермас, Р. Даль, Дж. Коен, Дж. Ролз, Дж. Фішкін та ін. Водночас стосовно низки важливих питань, поміж яких – практичне наповнення останньої моделі конкретними процедурами, умови її ефективності, її плюси і мінуси, серед науковців відсутня єдність. Це зумовило вибір теми даного дослідження.

Метою статті є розкриття переваг і недоліків моделі дорадчої демократії на основі аналізу її теоретичних засад та практики реалізації у сучасних державах світу.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж акцентувати увагу на позитивних та проблемних моментах дорадчої демократії, необхідно окреслити її базові положення.

Перш за все, слід зазначити, що на Заході даний тип демократії відомий як «деліберативна демократія». Назва походить від латинського слова «deliberatio», яке може бути перекладене як старанне зважування, обговорення, розмірковування [2, с. 19]. Ввів у науковий обіг вказане словосполучення Джозеф Бессет у 1980 р., який під деліберативною демократією розумів підхід у політиці, за якого прийняття рішень відбувається завдяки колективному обговоренню аргументів серед політичних еліт. Важливими умовами такого обговорення автор вважав абстрагування від приватних інтересів учасників з одночасним акцентуванням уваги на цінностях публічної сфери, готовність сприймати аргументи інших й приймати рішення на підставі суджень про переваги тих чи інших аргументів [3, с. 46-54].

У подальшому прихильники даного підходу більшою мірою акцентували увагу на позаелекторальній участі громадян у політичних процесах. Юрген Габермас звертає увагу на те, що діяльність органів держави базується на інструментальній раціональності, вони функціонують в інтересах публічного порядку та

сприяють інтеграції суспільства. Водночас домінування адміністративної влади як форми об'єднаної деперсоніфікованої влади бюрократії несе у собі певні загрози, тому інститути адміністративної влади потребують стримування, нагляду і контролю з боку громадян. Вирішення вказаної проблеми полягає у поширенні процедур обговорення, публічного діалогу, відповідно до принципів комунікативної раціональності [4, с. 86]. Дж. Коен запропонував для позначення деліберативного процесу чотири критерії: свобода, тобто відсутність зовнішнього примусу в процесі дискусії; аргументація, яка вимагає, щоб будь-яке рішення було обґрунтованим; рівність, яка передбачає, що всі учасники дискусії мають однакові шанси впливу на її хід і результати; консенсус, як мета, що дозволяє сфокусувати увагу учасників на пошуку рішень, прийнятних для всіх учасників діалогу [5, с. 118].

Серед сучасних науковців склалося розуміння деліберативної як процесу раціонального обміну аргументами, застосування якого дозволяє групі людей висловлювати свою думку стосовно визначеної проблеми та приймати колективні рішення за допомогою підготовленої і спланованої комунікації [6, с. 82]. Центральне місце в теорії дорадчої демократії посідає принцип пайової участі: всі, на кого впливають рішення публічної влади (хто має свій «пай»), отримують право голосу при обговоренні проблемних питань [1, с. 248]. Реалізація такого підходу може бути різною. Роберт Даль пропонує своєрідний механізм адаптації демократії до змін в сучасному політичному житті, який полягає в обговоренні важливих питань в рамках деліберативних форумів (*mini-publics*), учасники яких обираються шляхом випадкової вибірки і репрезентують думку всього народу [7, с. 85]. Джеймс Фішкін виокремлює чотири стадії дорадчої участі громадян у політичному процесі: з'ясування думок населення через звичайне опитування; відбір респондентів для участі в дорадчому форумі; повторне опитування учасників форуму щодо питань, які були обговорені; поширення інформації про зважену думку учасників форуму через засоби масової інформації [8, с. 165].

Такий підхід до модернізації механізмів народовладдя породжує багато критики. Основні проблемні моменти дорадчої демократії, на які вказують науковці та практикуючі політики, можна звести до наступних пунктів.

Проблематичність досягнення загального консенсусу. Чимало авторів звертають увагу на те, що дана модель відірвана від політичної реальності, оскільки незрозуміло, як за допомогою дорадчих процедур можна досягти узгодження антагоністичних соціальних інтересів і цінностей. На переконання Ю. Габермаса, консенсус, набутий через обговорення, повинен бути заснований на ідентичних доводах, однаково переконливих для сторін [9, с. 344], однак у процесі публічної комунікації переконливість наведених аргументів, визначається, як правило, не їх раціональною обґрунтованістю, а судженнями і установками учасників. Окремі індивіди, які беруть участь у політичному дискурсі, як правило, виражають не власну індивідуальну думку, а позицію соціальних груп або спільнот, колективна ідентичність яких сформована різними, часто конфліктними, дискурсивними формаціями [4, с. 90]. Такої думки, зокрема, дотримується Ш. Муфф, зазначаючи, що демократична теорія, якщо хоче уникнути спотворення природи політичних інститутів і практик, повинна визнати невикорінність антагонізму і неможливість досягнення всеосяжного раціонального консенсусу в політичній комунікації [10, с. 754].

Шкідливість досягнення загального консенсусу. Навіть якщо припустити, що прийняття компромісних рішень з ключових питань є можливим, воно може бути небезпечним в плані нівелювання важливих соціальних відмінностей. Політичний плюралізм передбачає існування у суспільстві не лише спільних моментів, а й розбіжних ідентичностей, конфлікт інтерпретацій є важливою складовою демократичного дискурсу. У цьому сенсі досягнення ідеального консенсусу слугуватиме пригніченню і вилученню деяких думок, тоді як насичені раціональною аргументацією розходження можуть стати більш бажаним результатом дискусії, оскільки це буде свідчити про прихильність до плюралізму [11, с. 62].

Непідготовленість громадян до раціонального діалогу. На відміну від експертів та громадських асоціацій, неорганізовані індивіди не мають навичок політичної комунікації та належних знань про особливості законотворчого процесу і суть обговорюваних питань. Внаслідок цього вони стають практично беззахисними перед маніпуляціями з боку досвідчених політиків та органів публічної влади. Крім того, пересічні громадяни надто переймаються власними потребами, які можуть обмежити їх спроможність розуміти суть проблем, що виходять за рамки їх повсякденного життя, та дотримуватися системного підходу, оскільки в міру вирішення власних проблем вони можуть забути про інші, більш комплексні [12, с. 203-204]. Наприклад, в процесі обговорення деяких питань досить часто спрацьовує так званий феномен NIMBY (*Not In My Backyard* – «не на моєму задньому дворі»): громадяни вимагають змін (наприклад, будівництва вітроенергетичних установок для виробництва екологічно чистої електроенергії або прокладання електропередавальних ліній для доставки цієї енергії у віддалені сільські райони), однак вони не хочуть, щоб ці зміни відбувалися у безпосередній близькості до них [13, с. 3].

Серед інших зауважень, що висловлюються стосовно моделі дорадчої демократії, слід звернути увагу на ті, що пов'язані з впливом на її реалізацію сучасних комунікативних технологій та культурних особливостей окремих суспільств. Стосовно першої проблеми, зокрема, зазначається, що при залученні до політичного процесу сучасних інформаційних мереж слід пам'ятати про те, що включені до політичного дискурсу активні користувачі Інтернету не становлять більшості суспільства, а відповідно, інтернет-дискурс не може підміняти собою політичне волевиявлення [14, с. 33]. Стосовно другої проблеми звертається увага на те, що існують суттєві складнощі впровадження дорадчих процедур у незахідних державах. Наприклад, значна частина населення Південної Кореї не налаштована публічно висловлювати свою думку з приводу дій і рішень органів влади як внаслідок боязні за своє благополуччя (дається взнаки минулий недемократичний досвід країни), так і через необхідність дотримуватися негласного протоколу, який зобов'язує бути вкрай ввічливим при зверненні до можновладців [15, с. 67].

Таким чином, практична реалізація моделі дорадчої демократії викликає багато питань. Це дозволяє деяким авторам ставити під сумнів доречність виокремлення даної моделі. Приміром, М. Палас пише: «Ми схилиємося до думки, що дорадча демократія не є окремою моделлю демократії, а становить лише механізм з'ясування та легітимізації публічних рішень. У цьому аспекті вона корисна лише у контексті становлення демократичних структур» [16, с. 150]. У зв'язку з цим, задля встановлення перспектив впровадження інститутів деліберативної демократії в сучасних умовах, корисним буде звернення до відповідного міжнародного досвіду.

Світова практика використання дорадчих процедур вражає як різноманітністю деліберативного інструментарію, так і широтою сфер його застосування. Зокрема, у Німеччині використовується багато методів неформальної участі громадян у обговоренні політичних питань, серед яких: круглий стіл, збори громадян, діалог із громадянами, виставка для громадян, опитування, «відкритий простір», «міжнародна кав'ярня», практикум з підготовки до майбутнього [13, с. 1-2]. У США урядові структури для консультацій з різного роду суперечливих питань (міське планування, реформа соціального забезпечення та медицини тощо) використовують громадські журі, у яких обговорення модерується компетентними фахівцями, перевіряється в ході дебатів, а їх рекомендації легітимізуються через існуючі офіційні процедури прийняття рішень [12, с. 117-118]. У Чикаго функціонують Ради місцевих шкіл, до складу яких входять директор, вчителі, батьки, місцеві мешканці та один учень. Дані інституції вирішують широке коло питань, від виборів директора до затвердження навчальних планів та шкільного бюджету [12, с. 129]. В Іспанії сучасний соціальний рух Indignados («обурені»), крім відкритого вираження протесту проти політики уряду в умовах кризи породило особливі форми прямої демократії – народні асамблеї, які будуються виключно на горизонтальних зв'язках і всіляко протистоять формуванню організаційної ієрархії. Народні асамблеї не мають постійних органів, відповідальних за організаційні питання, координація зборів відбувається головним чином через соціальні мережі. Основними принципами їх проведення є терпимість і повага до кожної думки, орієнтація на досягнення консенсусу [5, с. 123-126]. В Ісландії після фінансової кризи 2008 р. під тиском незадоволеного населення сформувався триетапний механізм перегляду Конституції. На першому етапі «Національний форум» з 1000 випадково відібраних громадян протягом одного дня обговорював основні принципи та цінності, на яких базуватиметься нова Конституція. Після цього був створений «Конституційний комітет» у складі семи призначених урядом членів, який проаналізував висвітлені «Національним форумом» проблемні питання; результатом його роботи став звіт на 700 сторінках. На третьому етапі парламент Ісландії закликав створити «Установчі збори» у складі 25 членів, обраних на загальнонаціональних виборах. Метою цих зборів був перегляд Конституції на основі результатів роботи «Національного форуму» та «Конституційного комітету» [17, с. 321-322].

У інших європейських країнах також спостерігається постійне розширення використання дорадчих процедур. Приміром, у Бельгії в німецькомовному регіоні запроваджено постійні збори громадян, які обговорюють спірні політичні питання та пропонують порядок денний для парламенту. У польському місті Гданськ зібрання жителів після чотирьох днів обговорення сформулювало рекомендації щодо пом'якшення наслідків повені. У Франції, Німеччині та Великобританії функціонують асамблеї громадян з питань зміни клімату. За даними ОЕСР, кількість обговорюваних процесів, пов'язаних із прийняттям громадських рішень, зросла у Європі від шести у період з 2006 по 2010 рр. до двадцяти п'яти між 2016 і 2019 рр. [18, с. 3-4]. Усі приведені факти свідчать про життєздатність деліберативних практик у сучасних умовах.

При аналізі моделі дорадчої демократії слід враховувати чинники, що обумовлюють необхідність розробки нових механізмів впливу індивідів на політичні процеси. У першу чергу, слід звернути увагу на ситуацію, яка склалася у більшості держав, що позиціонують себе як демократичні, а саме: відчуження політичної влади від суспільства внаслідок дії так званого «залізного закону олігархічних тенденцій», коли обрані народом

політичні партії об'єднуються з крупними економічними елітами [19, с. 53]. Це, у свою чергу, породжує дефіцит довіри громадян до владних структур. Таким чином, розширення поля громадської ініціативи, включення якомога більшої кількості громадян до реального політичного процесу, на думку прихильників дорадчої демократії, сприятиме обмеженню всевладдя еліт і поверненню народовладдю його дійсного змісту.

Іншим важливим фактором є вплив на розвиток державного управління концепції «доброго врядування» («good governance»), яка спрямована на підвищення якості управління, його ефективності й результативності не тільки з погляду управлінців, але й громадян. Дана концепція формує новий підхід до розуміння належного врядування, яке має відповідати не лише вимогам ефективності, але й бути відкритим, доступним, підзвітним і підконтрольним, а отже – чутливим до вимог громадян, їхніх потреб і запитів [20, с. 106]. За такого підходу, дорадчі процедури можуть розглядатися як інструменти, що можуть створити підґрунтя забезпечення належного демократичного врядування.

Слід згадати також про радикальні зміни структури сучасного громадянського суспільства, що відбуваються внаслідок поглиблення процесів глобалізації та поширення пов'язаних з ними ідей мультикультуралізму. Соціум стає більш диференційованим, плюралістичним, публічна сфера набуває децентралізованого характеру, думки і рішення формуються через взаємодію різноманітних асоціацій, мереж і рухів. Спостерігається також тенденція все більшої індивідуалізації, яку не обов'язково слід сприймати як деструктивний фактор. Прибічники так званого «позитивного індивідуалізму» вказують на його нееґоїстичну, довірчу, відповідальну й гуманістичну орієнтацію. За таких умов демократизація відбувається шляхом наділення владою не лише спільнот, а й індивідів, які стають ключовими фігурами в процесі прийняття публічних рішень [7, с. 75-77].

Нарешті, сучасні інформаційні технології, про використання яких у політичній сфері ми згадували вище у негативному контексті, відкривають нові можливості для взаємодії громадянського суспільства з владними інституціями. На відміну від односпрямованого мовлення традиційних ЗМІ, Інтернет уможливило двосторонню та багатосторонню комунікацію, учасники якої не знаходяться під жорстким зовнішнім керуванням або контролем і яка достатньо гнучко сприяє реалізації свободи шукати, одержувати і поширювати інформацію, закріпленої статтею 19 Загальної декларації прав людини [15, с. 64]. Поява інтернет-сторінок органів державної влади, а також блогосфери та інтернет-форумів виводить політичні процеси на новий рівень, дає можливість брати участь в обговоренні актуальних питань поточної політики широкому колу громадян незалежно від їх соціального статусу та матеріального стану.

Все сказане вище вказує на те, що впровадження дорадчих процедур у політичний процес є вимогою часу, деліберативні практики достатньо широко використовуються у сучасних державах, що свідчить про адаптацію демократії до новітніх умов життєдіяльності суспільства. Залучення громадян до політичних дискусій у форматі дорадчої демократії виконує такі функції: 1) активізації участі громадян у вирішенні важливих питань; 2) соціалізації – у ході обговорення громадських ініціатив мешканці краще дізнаються про потреби один одного та спільні інтереси; 3) просвітницьку – учасники процесу отримують теоретичні знання про особливості здійснення влади на місцях та практичні навички взаємодії з органами публічної влади; 4) демократизаційну – посилення довіри до органів місцевої влади та посилення легітимності владних інститутів у державі загалом [12, с. 340]. Попри те, що модель дорадчої демократії не позбавлена окремих недоліків, вона є цілком життєздатною. Процедури дорадчої участі громадян передбачають різні рівні взаємодії з органами публічної влади, від отримання інформації й консультування до спільного прийняття рішень (відповідно інформаційна, консультативна та кооперативна участь) [13, с. 4], однак кожен з них вносить свою лепту у налагодження відносин між усіма ланками соціуму.

Висновки. Підсумовуючи, слід акцентувати увагу на наступних моментах. Однією з одвічних проблем народовладдя є розбалансованість інститутів прямої та представницької демократії, що проявляється у відсутності ефективних механізмів взаємодії виборців і народних обранців, контролю громадянського суспільства над органами публічної влади. Цей факт є однією з причин наявності багатьох моделей демократії.

Модель дорадчої (деліберативної) демократії пропонує інструменти активної участі населення в обговоренні важливих політичних питань у період між виборами. Незважаючи на недоліки даної моделі (проблематичність досягнення загального консенсусу, нівелювання важливих соціальних відмінностей в процесі досягнення компромісу, невідповідність громадян до раціонального діалогу тощо), світова практика свідчить про широке використання процедур дорадчої участі громадян у різних сферах суспільної життєдіяльності і з різною метою, від вирішення проблем освіти і екології, медицини і місцевого бюджету до прийняття нової конституції. Концепція деліберативної демократії враховує як негативні реалії (відчуження політичної влади від суспільства, низький рівень довіри населення до політичної еліти), так і позитивні здобутки сьогодення (ідея «доброго врядування», розвиток інформаційних технологій, ідеологічний і правовий

плюралізм). Зважаючи на це, модель дорадчої демократії слід визнати перспективною спробою модернізації народовладдя в сучасному світі.

Список використаних джерел:

1. Латигіна Н. А. Сучасні тенденції розвитку демократії у світовому політичному просторі. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 42., С. 240–251.
2. Демократичне урядування і публічне адміністрування: проблеми вимірювання й аудиту: наук.-метод. посіб.; авт. кол. : А.Ф. Колодій, М.З. Бунік, П.М. Петровський та ін. К.: НАДУ, 2011. 56 с.
3. Bessette J. *The mild voice of reason: Deliberative democracy and American Government*. Chicago: Univ. of Chicago press, 1994. 306 p.
4. Золотарева Е.В. Концептуальные основы делиберативной демократии. *Вестник РУДН. Серия: Политология*. 2013. № 1. С. 84–94.
5. Шкурихин И.А. Анализ деятельности испанского правительства с точки зрения теории совещательной демократии. *Актуальные проблемы Европы*. 2014. № 2. С. 114–129.
6. Volodin D. Deliberative democracy and trust in political institutions at the local level: evidence from participatory budgeting experiment in Ukraine. *Contemporary Politics*. 2018. Vol. 25. No. 1. P. 78–93.
7. Павлова Т.В. Делиберация как фактор конституирования поля современной политики. *Политическая наука*. 2018. № 2. С. 73–94.
8. Fishkin J. S. *The Voice of the People: Public Opinion and Democracy*. New Haven, CT: Yale University Press, 1995. 204 p.
9. Habermas Jürgen. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge (Ma): MIT Press, 1996. 676 p.
10. Mouffe Ch. Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism. *Social Research*. 1999. Vol. 66, № 3. P. 745–758.
11. Леванчук В.А. Оценка беспристрастности, равенства и ориентации на общее благо в различных методах измерения качества делиберации. *Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 12. Политические науки*. 2016. № 1. С. 51–69.
12. Іщейкін К. Є. Політико-правові засади бюджету участі в системі демократичних практик: світовий досвід і Україна: монографія. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2018. 404 с.
13. Бем Б. «Демократія 4.0»: Процедури участі громадян – практичний приклад з Німеччини. Берлін, 2016. URL: http://www.agree-europe.de/images/Expertenbeitraege/Expertenbeitrag_Boehm_UKR.pdf
14. Чекунова М. А. «Дискурсивная демократия» и специфика государственно-властного дискурса в условиях развития цифровых коммуникаций. *Ценности и смыслы*. 2018. № 6 (58). С.22–48.
15. Барахоев Р.И. Стратегии сотрудничества общества и власти в условиях делиберативной кибердемократии: концепция и перспективы ее реализации. *Вестник РГГУ. Политология. История. Международные отношения. Зарубежное регионоведение. Востоковедение*. 2017. № 1 (7). С. 63–70.
16. Палас М. Транснаціональна модель демократії та її вплив на процеси глобального врядування в умовах сучасного світу. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2009. Вип. 21. С. 145–150.
17. Eerola A., Reuchamps M. Constitutional Modernization and Deliberative Democracy: A Political Science Assessment of Four Cases. *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*. 2016. Vol. 77(2). P. 319–336.
18. Curato N., Sass J., Ercan S., Niemeyer S. Deliberative democracy in the age of serial crisis. *International Political Science Review*. 2020. № 1. P. 1–12.
19. Линде А.Н. Делиберативная демократия как направление в современной теории демократии: анализ основных подходов. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. 2015. Т. 8. № 1. С. 52–58.
20. Колодій А. Процес деліберативної як складова демократичного врядування. *Демократичні стандарти врядування й публічного адміністрування*: Матер. наук.-практ. конференції ЛРІДУ НАДУ при Президентові України (м. Львів, 4 квітня 2008 р.). Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2008. С. 106–110.